

УДК 338.124.4

А. Ю. ПІДОПРИГОРА

КРИЗОВІ ЯВИЩА У ХХ СТ.

Проаналізовано причини і наслідки виникнення кризових явищ ХХ ст. Зроблено висновки щодо причин виникнення кризових явищ.

Ключові слова: ринкова економіка, фінансова криза, економічна криза, цикл, циклічність.

In the article considered the phenomena of the crises in XX century and analyzed causes and effects of their origin. The conclusion about the moment when a crisis can begin based on the cycle recurrence of the crises.

Key words: Market economy, financial crisis, economic crisis, cycle, recurrence.

Будь-яка країна, незалежно від рівня її індустріального розвитку, яка залучена в міжнародний товарообіг, не може уникнути впливу світових економічних криз. Для того щоб протистояти цим явищам, необхідно розглянути й проаналізувати кризові явища ХХ ст.

У роботі використано результати досліджень таких учених, як А. Анікін [1], В. Бобров [3], М. Кондратьєв [6], Б. Лановик [8] та А. Савченко [11].

Тлумачення циклічного характеру розвитку економіки особливо розповсюдилось наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., коли вчені багатьох країн звернули увагу на динаміку окремих економічних показників. Постійне економічне зростання в ринковій економіці має низку істотних недоліків (інфляція, безробіття тощо), у тому числі циклічність. Справа в тому, що розвиток ринкової економіки відбувається хвилеподібно або циклічно. У різні роки виробництво може зростати більшими або меншими темпами, а в багатьох випадках розвиток економіки може мати негативний знак, що означає падіння виробництва. Для вирішення такої проблеми, як сучасна економічна криза, потрібно проаналізувати кризові явища ХХ ст.

Однією з особливостей функціонування ринкової економіки є циклічна повторюваність економічних явищ [3]. Йдеться про циклічні кризи, які з'явилися з початку ХІХ ст. аж до теперішнього часу. М. Кондратьєв та Й. Шумпетер причиною циклічності розвитку вважали особливості відтворення основного капіталу [5; 6]. Існування середніх циклів вони пояснювали особливостями відтворення активної частини основного капіталу, а довгих – особливостями відтворення основного капіталу великих капітальних об'єктів, що здійснюється на принципово новій технічній основі та потребує величезних капітальних вкладень; короткі цикли пов'язували зі зниженням попиту. М. Кондратьєв у 1922 р. виділив коливання економічної активності з різним періодом: 1) малі цикли, які тривають 3-4 роки; 2) середні – тривалістю 11 років; 3) великі цикли кон'юнктури – 40 – 60 років [11]. У роботі “Великі цикли кон'юнктури” дослідник обґрунтував існування довгочасних коливань – “довгих хвиль”, зумовлених обігом основного капіталу з тривалим строком дії, нагромадженням вільного грошового капіталу і досягненнями науково-

технічного прогресу, глобальними змінами в засобах виробництва. Основною фазою циклу є економічна криза (рецесія), з якої починаються відтворювальні цикли. Криза завершує один економічний цикл і розпочинає інший, тобто період економічного циклу – це час від початку однієї кризи до іншої [6].

На сьогодні вчені-економісти володіють достатнім масивом матеріалу, щоб відповісти на питання про природу такого явища, як криза. Розглянемо та проаналізуємо найбільші кризи періоду ХХ ст.

На початку ХХ ст. розпочалася криза 1900-1901 рр., яка почалася майже одночасно в Росії і США. Спершу вона вразила металургійну промисловість, а потім хімічну, енергетичну та будівельну галузі. Незабаром ця криза стала загальною: вона охопила Англію, Німеччину, Італію, Австрію, Бельгію, Францію та інші індустріальні країни, тим самим призвела до розорення маси підприємств і викликала стрімке зростання безробіття. Незважаючи на весь тягар кризи у міру її розвитку, все більше проявлялися ознаки швидкого оздоровлення: ціни на товари падали, розширюючи попит, а разом з цим поживався інвестиційний процес.

Після Першої світової війни характер регулярно повторюваних криз стає трохи іншим. Це найбільш наочно продемонструвала найбільша за всю історію капіталізму світова економічна криза 1929 – 1933 рр. (Велика депресія). Зміна характеру криз була пов'язана з переходом економіки країн світового господарства в режим недосконалого ринку, тобто ринок ніби втратив колишню здатність до саморегуляції. Після Першої світової війни економіка США розвивалася динамічно, мільйони власників акцій збільшували свої капітали, швидкими темпами зростав споживчий попит [8]. У 1928 р. в Америці стався небувалий зліт котирувань усіх без винятку акцій – прибутковість досягала 40 % річних. Тодішніх економістів це не бентежило – зростання котирувань пояснювали науково-технічним прогресом, низьким безробіттям і збільшенням продуктивності праці. Але 24 жовтня 1929 р. на Нью-Йоркській фондовій біржі відбулося різке падіння курсів майже всіх паперів. До кінця жовтня власники акцій сукупно втратили понад 15 млрд дол., а під кінець року падіння курсів цінних паперів досягло 40 млрд дол. Почалися банкрутства банків і компаній, пішла хвиля звільнень. Криза продовжувалася понад чотири роки та охопила увесь капіталістичний світ і всі сфери економіки. Тільки в США розорилося 109 тис. фірм. Після цієї кризи депресія була затяжною [12]. Причина кризи за “Кейнсіанським” поясненням – у нестачі грошової маси. У той же час гроші були прив'язані до золотого запасу, а виробництво нових товарів багаторазово збільшилося, у результаті з'явилися дефляція й фінансова нестабільність. В якості причин називали також грошову політику ФРС (Федеральної резервної системи); “Марксистське” пояснення обумовлює депресію кризою надвиробництва; високі мита на імпортні товари, що знизили купівельну спроможність населення, які суттєво скоротили міжнародну торгівлю; “маржеві позики” – можливість придбати акції компаній, вклавши всього 10 % їх вартості (але кредитор мав право зажадати повернення боргу протягом доби). У січні 1932 р. Конгрес США створив Фінансову корпорацію реконструкції (RFC), покликану надавати фінансову допомогу за цільовою ознакою – залізницям, фінансовим інститутам, великим корпораціям. Були прийняті закон про Федеральний житловий банк, який повинен надавати кредити організаціям, що займаються іпотечним кредитуванням (прообраз

майбутньої Fannie Mae), і закон, що стимулює кредитування сільського господарства й фермерський борг, що реструктурується. Активізовано перерозподіл доходів від багатих до бідних, максимальна ставка прибуткового податку підвищена з 25 до 63 %. Створено Федеральну корпорацію страхування внесків і Федеральна адміністрація надзвичайної допомоги (ФАНД). До завдань ФАНД, зокрема, входили будівництво, ремонт і поліпшення шосе й магістралей, суспільних будинків і інших державних підприємств і комунальних служб. Безробітних активно залучали до суспільних робіт. У цілому, в 1933 – 1939 рр. на суспільних роботах було зайнято 4 млн чоловік. У 1934 р. золоте втримування долара було скорочено й встановлено офіційну ціну золота на рівні 35 дол. за унцію. Іншими словами, долар було девальвовано на 14 %. Було складено 557 основних і 189 додаткових так званих “кодексів чесної конкуренції” в різних галузях. У них гарантувався мінімум зарплати, а також єдина зарплата для всіх робочих однієї категорії. Кодекси охопили 95 % робітників і сильно обмежили конкуренцію. Держава гарантувала прожитковий мінімум, взяла на себе забезпечення людей похилого віку, інвалідів і незаможних. Однак деякі історики вказують, що причиною остаточного завершення Великої депресії стали не ці заходи, а Друга світова війна, що викликала масові закупівлі державою озброєння й бурхливе зростання американської промисловості [4].

Криза 1957-1958 рр. – це перша повоєнна криза. Вона охопила США, Великобританію, Канаду, Бельгію, Нідерланди й деякі інші країни. Виробництво промислової продукції в розвинених капіталістичних країнах знизилось, наприклад, виробництво чавуну в Росії зменшилось на 17 %, Німеччині – на 25, США – 20, Франції – 13 %. В Англії на 26 % скоротилось суднобудування [7]. Кількість безробітних досягла майже 10 млн чоловік. Криза була обумовлена надвиробництвом, розпадом колоніальної системи, а також подорожчанням нафти через спільну агресію Ізраїлю, Британії й Франції проти Єгипту восени 1956 р. Уряди “потерпілих” країн збільшили держвитрати та знизили податки. Були підвищені норми амортизаційних відрахувань – у такий спосіб стимулювали прискорення процесу амортизації. Ці заходи сприяли зростанню сукупного попиту, що вело до збільшення інвестицій і, у свою чергу, до розширення виробництва. Антикризова політика була, в основному, бюджетно-податковою і лише доповнювалася кредитно-грошовою. Пожвавлення економіки почалося відразу ж після закінчення гострої фази кризи.

Потім настала нафтова криза 1973 – 1975 рр., яка охопила США, ФРН, Японію й Італію. Вона почалась у США наприкінці 1973 р. За масштабами, тривалістю й руйнівною силою значно перевершила кризу 1957-1958 рр. і навіть за деякими характеристиками наблизилася до Великої депресії. У 1971 р. Америка відмовилася від прив’язки долара до золота, чим викликала його знецінювання. Експортери нафти, що продавали сировину за долари, почали втрачати прибуток. У цей же час почалася війна Ізраїлю із Сирією і Єгиптом (так звана “Нафтова війна”), в яку вступалися США. Обурені члени ОПЕК ввели “нафтове ембарго” – різко обмежили поставки нафти в Америку і Європу. Ціна на нафту злетіла в чотири рази (з 3 до 12 дол. за барель) [14], а індекс Dow Jones упав удвічі. Безробітних стало більше на 15 млн чоловік. Боролися з кризою впровадженням нових форм управління господарством і перерозподілом фінансових ресурсів за галузями. В 1980 – 1982 рр.

деякі кризові моменти повторилися в США, Британії й Франції, але були переборені за рахунок лібералізації економічної політики, приватизації та зм'якшення регулювання (тетчеризм, рейганоміка).

Криза Доу Джонса 1987 р. охопила США, Австралію, Канаду, Гонконг. 19 жовтня 1987 р. американський фондовий індекс Dow Jones Industrial обвалився на 22,6 %. Слідом за американським ринком звалилися найбільше тісно пов'язані з ним ринки Австралії, Канади, Гонконгу. Причиною стало те, що кризі передувало п'ятирічне зростання фондового ринку, завдяки чому активізувався сектор злиттів і поглинань, багато угод проводили на позикові кошти. Активно використовували комп'ютерні моделі для торгівлі акціями. Вкладення в акції хеджували за допомогою моделі “страхування портфелю”. Заснована на історичному аналізі, вона припускала автоматичний продаж ф'ючерсів на акції при падінні паперів на певну величину [2]. Ці моделі не враховували, що учасники ринку, які їх використовують, одночасно почнуть продавати папери, збільшуючи падіння. “Відчуття таке, що стадо слонів у паніці ломиться в маленькі двері”, – так описує директор по інвестиціях Glenmede Trust Г. Фаулер ситуацію 1987 р. Участь ФРС у подоланні кризових явищ проявлялась у зниженні ставок рефінансування. Крім того, після 1987 р. біржі ввели механізм примусової зупинки торгів у випадку надмірного падіння котирувань.

В Японії криза сталася у 1990 – 1996 рр. Вона також почалася не без участі США. Після підписання в 1985 р. у Нью-Йорку угоди між США, Японією, Німеччиною, Англією й Францією японська валюта подорожчала щодо долара у два рази. У країну пішов потік інвестицій, який привів до величезного зростання цін на землю й нерухомість. Коли ж уряд спробував втрутитися в події, пішов такий же потужний відтік інвестицій, що перекинув економіку країни. Причиною стало зростання експортного виторгу в 1980-х, який привів до зосередження в банках Японії величезних коштів [1]. Однак інвестуванню в промисловість банки віддали перевагу спекулятивним угодам з акціями й нерухомістю. Темпи зростання фінансового сектора в багато разів обганяли реальне зростання економіки. У 1990 р. почалося повальне падіння цін на землю, нерухомість і цінні папери, що потягло за собою численні банкрутства. У 1995 р., вперше після війни, у країні почалися банкрутства банків. У 1999 р. було проведено масштабну реформу, що переглянула закони про банки, страхову справу, угоди із цінними паперами й біржами. Головним її досягненням вважається зняття багатьох обмежень із діяльності банків [10].

Азіатська криза 1997 р. стала переломним чинником, що сприяв переходу світової економіки на новий етап розвитку, який характеризується невідестію загальноприйнятих економічних стереотипів і появою нових напрямів економічної політики у світі. Азіатська криза охопила спочатку такі країни Південно-Східного регіону, як Таїланд, Філіппіни, Індонезію, Малайзію, Південну Корею, а згодом поширилась на Тайвань, Гонконг, Сінгапур, саме ці країни відносяться до групи нових індустріальних і сформували великий потенціал для економічного розвитку за короткий час, перейшовши до сучасної моделі організації економіки [9]. Сталось саме масштабне падіння азіатського фондового ринку із часів Другої світової війни. За підрахунками економістів, азіатська криза знизила світовий ВВП на 2 трлн дол. Причиною став вихід іноземних інвесторів із країн Південно-Східної Азії через

девальвацію національних валют регіону й високого дефіциту платіжного балансу країн Південно-Східної Азії. Уряд переглядав зовнішньоекономічну політику багатьох, не тільки азійських, країн. Багато урядів стали намагатися за будь-яку ціну уникати допомоги МВФ у вирішенні своїх проблем [10].

Проаналізувавши історію виникнення кризових явищ, можна зробити висновки, що кризи найчастіше відбуваються на піку економічного підйому і приводять до зменшення фіктивного капіталу та інших негативних явищ, які супроводжували цей підйом. Якщо в момент початку кризи економіка не на підйомі, то причини кризи, швидше за все, – політичні. При всіх безперечних негативних наслідках кризи є передумовою для майбутнього оздоровлення економіки. Якщо криз довго не було, то наступна буде тільки сильніша, оскільки відбувається нагромадження негативних факторів. Будь-яка криза рано або пізно закінчиться, але ніколи не можна з упевненістю сказати, закінчилась вона завдяки вжитим заходам чи всупереч їм. У підсумку можна додати, що єдиними ліками від кризи, які діють напевно, можна вважати саму кризу.

Література:

1. *Аникин А. В.* История финансовых потрясений. От Джона Ло до Сергея Кириенко / А. В. Аникин. – М. : Олимп-Бизнес, 2000. – 342 с.
2. Биржевой кризис 1929 года. – Режим доступа : http://www.ginmill.ru/analit/kr_1929.shtml.
3. *Бобров В. Я.* Основы рыночной экономики и предпринимательства : підручник / В. Я. Бобров. – К. : Вища шк., 2003. – 216 с.
4. Велика Депресія. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Велика_Депресія.
5. Економічні теорії Й. Шумпетера. – Режим доступу : http://revolution.allbest.ru/economy/00066724_0.html.
6. *Кондратьев Н. Д.* Проблемы экономической динамики / Н. Д. Кондратьев. – М. : Наука, 1989. – 13 с.
7. Крок до війни. – Режим доступу : <http://www.ut.net.ua/art/167/0/167/>.
8. *Лановик Б. Д.* Економічна історія України і світу : підручник / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко. – К. : Вікар, 1999. – 408 с.
9. *Мельник А. О.* Передумови розвитку азійської кризи 1997-1998 рр. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/knp/172/knp172_169-171.pdf.
10. Новейшая история кризисов: рецепты XX века. – Режим доступа : <http://bankir.ru/publication/article/2480251>.
11. *Савченко А. Г.* Макроекономіка : підручник / А. Г. Савченко, Д. М. Євдокимова. – К. : КНЕУ, 2008. – С. 133–134.
12. Суть і причини появи економічних криз. – Режим доступу : <http://www.5dp.com.ua/content/blogsection/0/9/10/2760/>.
13. Циклічність економіки. Причини та види циклічних коливань. Суть економічного циклу та його фази. – Режим доступу : http://buklib.net/component/option,com_jbook/task,view/Itemid,36/catid,58/id,97.
14. Економіка... . – Режим доступа : <http://forum.rus21.ru/index.php?showtopic=38830&pid=326000&mode=threaded&start=>.

Надійшла до редколегії 28.12.2010 р.